

Har bir ta'lim turining xususiyatlariga kamida quyidagilar kiradi:

-dastlabki falsafiy pozitsiyalar inson nima, dunyo nima, insonning o'ziga, insoniyatga, madaniyatga, fanlarga, atrofdagi dunyoga va boshqalarga nisbatan inson ta'lim

-psixologik pozitsiyalar-shaxs tushunchasi, o'rganish va rivojlanish o'rtasidagi bog'liqlik

-subyekt-obyekt munosabatlarini belgilovchi pedagogik pozitsiyalar pedotsentrik (o'qituvchining yetakchi roli), bolalarga yo'naltirilgan (bolaning yetakchi roli), sotsiotsentrik (jamiyatning yetakchi roli).

Ta'limning har bir turi ta'limning o'ziga xos ma'nosiga ega, ya'ni nima sababdan va nima uchun sodir bo'lishini tushunish. Masalan, ta'limning mazmuni sifatida:

-bir avlod tajribasini keyingi avlodga o'tkazish;

-dunyoni madaniy o'rganish;

-o'quvchilarning erkin rivojlanishi;

-kasbiy faoliyatga tayyorgarlik;

-o'quvchilarning o'zini o'zi anglashi.

Xulosa. Ta'limning ma'nosi bu - nima sababdan va nima uchun kerak, bu nima, inson uchun qanday vazifani bajaradi, degan savollarga javob beradigan ta'lim asosidagi g'oyadir. Ta'limning ma'nosi tegishli pedagogik tizimni yaratish uchun asos yaratadi. pedagogik klassik va mahalliy tizimlarning har biri o'ziga xos ma'noga ega va ma'lum bir ta'lim turiga tegishli bo'lib muammo ma'lum bir mintaqa, viloyat, maktab, oila yoki alohida shaxs uchun tanlangan ta'lim turining aksariyat hollardagi asossizligidir.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Ma'muriy islohotlar doirasida ta'lim sohasida davlat boshqaruvi takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida. O'RQ-957-son

2. Tulyakov E."Ta'lim sohasidagi islohotlarni davom ettirish – ustuvor vazifa. <https://strategy.uz/index.php?news=1725>. 2023.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Ta'lim sohasidagi islohotlarni jadallashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. PQ-54-son

4. Хуторской А.В. Педагогика. Дарслик. –Питер: 2019.

5. Ibraimov X, Quronov M. Umumiy pedagogika. Darslik. –Toshkent: 2023.

REZYUME. Ushbu ilmiy maqolada Pedagogikaning ilm sifatidagi beshta asosiy qo'llanilishi, pedagogik amaliyotdagi ta'lim va tarbiya, pedagogik mahoratga ega bo'lish, pedagogik sistemalar, pedagogik muhandislik, pedagogik qonuniyatlar pedagogika fanidagi asosiy qoidalar va ularni qo'llay olish, talabalarda hayotga professional pedagogik qarashlarni shakllantirish, ta'lim turi, ta'limning o'ziga xos ma'nolari, konseptual apparatlari, tamoyillari, qonuniyatlar va texnologiyalari haqida fikr yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В научной статье обсуждаются пять основных применений педагогики как науки, включая обучение и воспитание в педагогической практике, овладение педагогическим мастерством, педагогические системы, технологии, педагогическое проектирование, педагогические закономерности, основные правила педагогики как науки и их применение, формирование у студентов профессиональных педагогических взглядов на жизнь, виды обучения, уникальные значения образования, концептуальный аппарат, принципы, закономерности и технологии образования.

SUMMARY. In this scientific article, five main applications of pedagogy as a science are discussed, including education and upbringing in pedagogical practice, acquiring pedagogical skills, pedagogical systems, technology, pedagogical engineering, pedagogical principles, the main rules of pedagogy as a science and their application, forming professional pedagogical views on life among students, types of education, the unique meanings of education, conceptual apparatus, principles, laws, and technologies of education.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БАТЫРЛАРЫ МИНГЕН ТУЛПАРЛАР ҲАҚҚЫНДА

Е.К.Оразымбетов – педагогика илимлари бойынша философия докторы

Әженияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: чопкир, каназат, аргумок, тулпор, ботирлар, содиклик.

Ключевые слова: жүйрик, каназат, аргымак, тулпар, батыры, верность.

Key words: zhuirik, kanazat, argymak, horse, warriors, loyalty.

«Жүзден жүйрик, мыңнан тулпар» кәсілетли, сийрек ушырасатуғын жүйрик, ҳасыл туқымлы каназат жылқыны қарақалпақлар «аргымак, каназат, тулпар» деп атап, оларға өзгеше нәзер менен қараған. Өйткени қарақалпақ дәстүрлеринде тулпарлар тек ийесиниң ғана емес, пүткил урыу аймағының, халқының абырайын, мәртебесин асыратуғын ғәзийнеси есапланған.

Қарақалпақ халқы мудамы жылқының ҳасылын ардақлап, оларды ҳеш қашан сойыслыққа жибермеген. Ер жигиттиң қанаты болған каназат тулпарлар өз әжели менен өлген хәм хұрмет пенен жерленген.

Қарақалпақ халқында «Ат - ер жигиттиң қанаты», «Ер жигиттиң бир мурады ат болар, ат болмаса жүрегинде дәрт болар» деген хикметли сөзлер бар. Қарақалпақ халқы тарийхында аты дуйым журтқа уран болған батырлар бир талай. Батырдың жети ғәзийнесиниң бири – жүйрик ат ийеси қуласа жалын төсеп, туяғы менен жер қазып, аўызлығын шайнап, ийесине найза ямаса қылыш пенен оқталған жаўды ат үстинен тислеп тартып жерге қулатып, туяғы менен таппап, урыстың усылларын меңгерип, жаў оғынан қаймығып, ийесин аман сақлаған. Батырдың қыйналған уақтында тилине зибан питип, ийесине кеңес берген. Сонлықтан ертеде тулпар сайлап минип елим деп еңиреген, халқын сүйген, ел-журттың тынышлығы, абаданлығы, ғәрезсизлиги ушын гүрескен батырлардың минген тулпарлары ийесине садықлығы, дослығы, керек уақтында сүйениш болатуғынлығы халық аўзында дәстанларға, аңызға айланған.

Қарақалпақ әдебиаттаныу илимине тийкар салыушылардың бири, көрнекли илимпаз хәм жәмийетлик искер Н.Дәўқараев өзиниң изертлеулеринде жүйрик жылқылар ҳақында төмендегише пикирин билдиреди. «... жаўгершилик, атланыс уақларында жылқы үлкен әхмийетке ийе болған. Қуўса қуўса жететуғын, қашса қутылатуғын, жулдызды гөзлеген жүйрик ат жигиттиң жолдасы деп есапланады. Қарақалпақ дәстүрлеринде жигит болыу ушын баслы шәрттиң биреуи оның аты болыуы керек. Атсыз жигиттиң қәдири кем болады. Бул қарақалпақтың «Не жаман» деген термесинде төмендегише тәрийипленеди.

Атлан-атлан дегенде,

Атланарға аты жоқ,

Ийнме тартар заты жоқ,

Өз теңиниң ишинде,

Пияда қалған сол жаман» [1:110-111] деген пикирлер бүгинги күнде де жигитлерге атқа деген меҳирди оятары анық.

Ҳақыйқатында да илимпаздың келтиргениндей ертеде көп жаўгершиликлер болған. Топа-торыстан жаў бастырып келген. Сондай уақытлары жаўға қарсы гүресий ушын жигитке шапқыр, тулпар ат керек болған. Егерде жигитте аты болмай қалса, қатарынан кем есапланған. Соның ушын қарақалпақ халық термелеринде атсыз жигиттиң аўхалы баян етилген.

Батырлардың өзине ылайық тулпар таңлауы өз алдына тарийхқа ийе. Олардың өзине ылайық ат таңлауы дәстанларда, аңызларда сақланып қалған.

Батырлардың тулпарлары өзгеше қасиеті, дене дүзилисі, сулыу келбеті, жүйрікliği, ақыллылығы, ийесіне садақлығы менен басқа жылқылардан ажыралып тұрады. Тулпар батырдың тек минетуғын көлігі емес, оның атақ-абыройын хәм мәртебесін асыратуғын садақ досты, қыйын-қыстау жерде кеңесгөйі, жауға шапқанда сүйенер жолдасы болған.

Изертлеуші Н.Г.Кульсарин өзінің «Образ богатыря в русском и башкирском героическом эпосе» атамасындағы диссертация жумысында «Түрлі халықлардың қахарманлық эпос дәретпелерінде тулпар ат батыр менен бірге шәртли түрде садақ дос, жәрдемші сыпатында сүүретленеди» [2] - деген пикирді келтирип өтеди.

Бул пикир жүдә орынлы келтирилген. Басқа халықлардың дәстанларында ат батырлардың жақын досты болғаны сыяқлы қарақалпақ дәстанларында да да Алпамыс минген Байшубар, Қоблан минген Торы ат, Гулайым минген Ақтамкер, Едиге минген Бауыршын, Нұратдин минген Сары ала ат, Мәспатша минген Мәнжүн ат, Ер Қосай минген Қара ат қарақалпақ батырлар менен бірге тәрийипленгенін көреміз.

Түркменстанлы илимпаз О.Гундогдыев «Конь и конница у туркмен» деген илимий мийнетінде атларды хәр тәрәплеме изертлеп, «Батыр өзіне ылайық жан жолдасы тулпарын тапқан уақытында батыр. Оған шекем ол қаншама күшін көрсетіп ерлік іслегені менен батыр саналмайды» [3:106] деген тоқтамға келеди.

Қарақалпақ батырларының өзіне тулпар таңлауы өз алдына тарийхқа ийе. Мәселен, қарақалпақ халқының ырғақлы урыуынан шыққан Алпамыс батырдың өзіне ылайық тулпар таңлауы «Алпамыс» дәстанында айрықша тәрийипленеди. «Алпамыс пайыу бала, ер арқалап, қамшы алып, атлы бармас жерлерге пияда барып, атасының жылқысын бағатуғын Құлтай бабаның қасына барып минетуғын ат сораиды.

Сонда бабасы Құлтай «Бәрекелла, балам, сенің мәрт болғаныңа шүкір! Ат минемен деп кәмалға келгеніңе шүкір деп Алпамысқа:

Булақтың бойына бар, бойыншелли бир ақым қаз, бойыңды жасырып жат, сәскеде жылқының алды таудан қулап сууға келер, сол жерде намазлыгерде суу ишип, кейін серпилип қайтар. Тақымың толғандай, хызметіңе болғандай, хәжетіңе жарағандай, қабырғалы ябы болса сайлап өзің алып минип ал, балам! Қайсысының жүйригін, қайсысының шабанын, қайсысының жақсысын, қайсысының жаманын мен билмеймен балам, - дейди.

Сол уақытта Алпамыс булақтың бойына барып, бойы шелли ақым ды қазып, бойын жасырып жатты. Өрманлық пенен таң атты, күн шықты, сәске болды, жылқының алды таудан қулап сууға келди, намазлыгерде суу ишип, кейін серпилип қайтты.

«Тақымы толғандай,

Хызмет күнге болғандай,

Көринбеди ишинде,

Қабырғалы бир ябы.

- Пай, маңлайы қараның жыйнаған малы харамазда екен! - деп, ақымнан басын көтерсе:

Аяқлары топышақ,

Қуырық жалы бир қушақ,

Жүрип жолдан адасқан,

Тула бойын кене басқан,

Мезгиллик жолды аңлаған,

Дүбир шықса уақта,

Қулақ салып тыңлаған,

Өзи шубар, қотыр тай,

Қарны үлкен суу қабақтай,

Кеселеп жортып киятыр.

Сол маңлайы қараны сынап көрейін, - деген мәрттің кеуилине қыял пайда болды, уақтан суу сап келген жылқы булаққа тумсығын басты. Мәрт ақымнан

шығып, қуырыққа беккем жабысты. Ат арман тартты, Алпамыс берман тартты, тулпарлығын билдирип, Алпамысқа күш бермей, бир танап жерге сүйреп қашты. Батырлығын билдирди, аш жолбарыстай ыңыранып, жарылған муздай гүңиренип, иркіп алды шубарды» [4:36-37].

Байшубардың өз бойын жасырып жүриуі, негизінде оның уақты гөзлеген жүйрік тулпар екенлігі хәм Алпамыстың оны таңлауы дәстанда хәр тәрәплеме сүүретленген. Батырдың бундай өзіне ат таңлауы хәм аттың тулпарлық қасиеттері тек ғана қарақалпақ дәстанларында ғана емес, ал түркі тиллес қазақ, ноғай, қумық хәм басқада да халықлардың қахарманлық дәстанларында ушырасады. Тулпар ат барлық уақытта батырға жәрдемші досты сыпатында тәрийипленип, батырлардың тәғдири мұдамы атлары менен тығыз байланыссы болып келеди. Әсиресе, қазақтардың «Алпамыс» жыры қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Алпамыс» дәстаны менен сыбайлас екенлігін көриуимізге болады.

Буннан тысқары Арқа Кавказ халықтарының (Адыгейлер, Осетинлер, Чеченлар хәм Ингушлар хәм басқалар) қахарманлық дәстанлары қарақалпақ қахарманлық дәстанлары менен ұқсас тәрәптерін көриуиміз мүмкін. Бул халықлардың да қахарманлық дәретпелерінде батырлардың жәрдемшісі болған ат ең зәрүрлі рол ойнайды, олар сөйлеуді биледи, батырға урыс дауамында өзін қандай тутууды, не қылу кереклігін айтып береді, қыйын тапсырмаларды орындауда жәрдем береді.

Қарақалпақ халқының қыпшақ урыуынан шыққан Қоблан батырдың да өзіне ылайық тулпар таңлауы хақында халық арасында түрлі аңыз-әңгімелер тараған. Қобланның тууылуы, кәмалға келиуі, өзіне ылайықлы тулпар таңлауы, өз халқының азатлығы, ғәрезсизлігі, бахытлы турмыс сүриуі ушын ел-журтын сыртқы жаулардан қорғағандығы хақында «Қоблан» дәстанында айрықша көтеріңкі рух пенен сүүретленген.

Дәстанда «...Бала он бир жасына келип, Қыдырбай ғәрип көп баланы жанына қойды. Сарықұм деген жерден бир орда сайлап берди. Балалар менен асық ойнап, балаларға зорлық қылып, жүрегі қабына сыймай, атаның алдына барып, «ата, маған жүйрік ат берсең, кейнине қырк жигит берсең, хәр-жерге барып, кеулимді көтерсем, қалай болар екен» дейди. Қартайғанда көрген перзенти «ат минемен» деген соң, гүдары нокта, алтыннан пуу берген тебинги, алтын ер, ушыға терлік - барлығын таяр қылып, көп жылқыға алып барды. Көп жылқының ишинде төрт бедеуі бар еди, жылқыманларға ұслатып алдырды, атларға ер салып, зәртең-зәбертең ертлеп, «я қорыққан жылайды, я қуғанған жылайды», - деген, қуғанғанынан жылап, ғаррының бауыры езилди. Қоблан минген атлар баланы көтере алмай, жәниұардың омыртқасы үзилди» [5:28] - деп тәрийипленеди.

Қоблан батырдың торы аты хақында дәстанда төмендегі мағлыұматлар берілген. Қобланның яры Құртқа келин болып түскеннен кейін жылқының ишинде бууаз кер бийени көріп, кер бийениң қарнындағы баласында «ер жигиттің қанаты - арғымақ»тың бар екенін аңлайды хәм бийе тууғаннан соң, тайыншақты анасынан айырып өз перзентіндей етип тәрбиялайды.

«Құртқа да сыншы еди, көп жылқының ишинде бели қайқы кер бийе, маңлайы жазық сур бийе, көп жылқының басы еди, бир нышанды көреді.

... Құртқа жан кер бийени қырық күн бақты, арадан қырық күн өткенде кер бийеден қулын тууды, шын маңлайдан күн тууды, тобығында мені бар, тоты кустай жәниұар, Қоблан мәртке миясар, Құртқа оның

аўзы-басын сыпырып, кулағына үрледі, емшегин аўзына салып, перзентим деп жүреді» [5:51].

Халық арасындағы аңыз-әңгімелерге қарағанда Құртқа Қобланнан тайыншақты кәмалға келтиріу үшін алты жыл мәулет сорады. Құртқа тайыншақты анасынан айырып, оны жаман көзден жырақ болыу үшін арнап тигілген кийіз үйде сақлайды. Оған тоқсан күн туўмаған қысыр бийе хәм түйениң сүтин береді. Тоқсан күн толғаннан соң оған жемге қосып түрлі шыпабағыш от-жем менен бағады.

Лекин, арадан үш жыл өткенде ел арасында ғалаўыт пайда болады хәм Қоблан Құртқадан торы атты бериўин сорады.

Халық жақсы, жүйрик атты тулпар дейди. Тулпардың еки қолтығында қанаты болады, қыйын қыстау шешиўи гезек келгенде ушады деп түсinedи. «Мәспатша» дәстанында Айпарша қалмақлардың қолына түскенде, қалмақтың қорғанынан ат пенен ушып шығады. Қобланның торы аты да Акшаханның тойында бәйгиге жиберилген атлардың изинен бир күннен кейин жолға шығады.

“Бир күн өткен арадан.
Тәуекел етип кейнинен,
Қуўғыншы болды мәрт Қоблан,
Өрме қумнан өрмелеп,
Оннан етип барады.
Мәрттиң минген торы аты,
Таў үстинен жүреді,
Отлайды екен торыша ат,
Таўға шыққан селеўди.
Гәхи ушып, гәхи қонады”,

Тулпарлар батырдың қыйын-қыстау жағдайға түскен уақытларында жанында сүйеу болды. Торы атқа зибан питип, адам киби сөйлеп, Қобланға ақыл кеңес береді. Талай душпан менен болған урыстарда батырды аман алып шығады.

Қоблан батыр Көбикли менен айкасқанда торы ат Көбиклиниң ала атын шайнап өлтиреді. Көбиклиниң кушағында қалған Қобланды көре алмай “ийемнен

айрылдымба” деп жылайды хәм ийесине жәрдем бериў үшін өзін ортаға урады. Көбикли дәўдің қолынан батырды жаздырыў үшін дәўдің бармағын тислейди. Бәлентке секирип дәўдің төбесине тебеді. Лекин, дәў Қобланды жаздырмайды. Сонда торы ат Қобланға ыразы бол деп оқыранып жылайды.

“Дәўдің минген ала атын, Шайнаўи менен өлтирди, Жан-жағына қарады, Көре алмады Қобланды, Айрылдым ба Қобланнан! Деп жәниўар жылады. Ортаға өзін урады, Көзлер таслап қарады, Акша жүзи албырап, Тулымшағы салбырап, Дәў қолында көринди, Қоблан атлы жалғыздың, Еки көзи жаўдырап, Хаслы хайўан демесең, Қасына келди зар әйлеп, Ағасын жети айланды, Хаўаға қарап еснеси, Гүлдир-гүлдир киснеси, Жаздырыўи ушын Қобланды, Он бармағын жаныўар, Ғашыр-ғашыр тислейди” [5:155].

Торы ат Қобланды дәўдің қолынан қутқарыўи ушын бир ярым айлық жолға тәуекел етип үш күнде Құртқаның ағасы Қараманға жәрдем сорап Қобланды жаў қолынан қутқарады.

Бундай хасыл, ийесине садықлықты Гулайым минген Ақтамкер, Едиге минген Баўыршын, Нұратдин минген Сары ала ат, Мәспатға минген Мәнжүн ат, Ер Қосай минген Қара атта да көремиз.

Жүўмақлап айтқанда батырлар минген тулпарлар алысты жақын ететўғын. хасыл. ийесине садық. оған жан жолдас болған жүйрик ат болыўи менен бирге инсан тәрбиясында шын дослықтың тымсалын көрсетип береді. Бүгинги күнде бундай хасыл түкымлы қаназатларды жасларымыз бәйгилерде, көкпары ойынларында ғана көрип келмекте. Ерте заманларда өткен батырлар хакқында оқып, үйренип, олардың минген тулпарларына да итибар қаратыўымыз зәрүр. Себеби, сол дәўирлерде батырдың қанаты болған тулпарлардың ийесине садықлығын оқыў, үйрениў арқалы жаслар өзінде жолдасына садықлықты, жақсы-жаман, күўанышлы хәм қайғылы күнлерде өз жақынларының, халқының қасында жәрдемши болыўи, елине, журтына садық болыўға тәрбияланады.

Әдебиатлар

1. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйындысы. 2 том. -Н.: 1977. 356-б.
2. Кульсарин Н. Г. Образ богатыря в русском и башкирском героическом эпосе: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Уфа: б. и.], 2014. –С. 24.
3. Гундогдыев О. Конь и конница у туркмен. –Ашгабат: 1999. –С. 106.
4. Карақалпақ фольклоры. Көп томлық. VII том. Алпамыс дәстаны. -Н.: 1981. 217-б.
5. Қорақалпақ фольклоры. Көп томлық. VIII том. Қоблан дәстаны. -Н.: 1981. 272-б.

РЕЗЮМЕ. Мақалада қорақалпақ батырлары минген тулпарларның ұзига хос жихатлари, эгасига содиқлиги, дўстлиги ва уларнинг ёшлар тарбиясидаги тутган ўрни педагогик жихатдан баён этилган.

РЕЗЮМЕ. В статье с педагогической точки зрения описываются характерные черты лошадей каракалпакских батыров, их дружность и верность хозяину, а также их роль в воспитании молодого поколения.

SUMMARY. The article describes the characteristics of the horses that the Karakalpak heroes rode, their loyalty, friendship and their place in the education of youth from a pedagogical point of view.

TEXNOLOGIK TA'LIM YO'NALISHIDA UMUMKASBIY VA IXTISOSLIK FANLARI INTEGRATSIYASINI TA'MINLASH N.T.Orinbetov – *pedaqoqika fanlari boyicha falsafa doktori, dotsent*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: kasbiy faoliyat, integratsiya, innovasiya, modernizatsiya, bilim, ko'nikma, malaka, umumkasbiy va ixtisoslik fanlari, oliy ta'lim, bakalavriat, uzviylik, integratsiya, ixtisoslik, mutaxassislik, ta'lim tizimi.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, интеграция, инновация, модернизация, знание, умение, навыки, общепрофессиональные и специализированные дисциплины, высшее образование, бакалавриат, преемственность, интеграция, специальность, система образования.

Key words: professional activity, integration, innovation, modernization, knowledge, skills, general professional and specialized disciplines, higher education, bachelor, continuity, integration, specialty, education system.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF 5847-sonli “O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi farmoniga asosan O'zbekiston Respublikasida oliy ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya

qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish ko'zda tutilgan [1].

Uzluksiz ta'lim tizimining eng muhim jihatlaridan biri uning bosqichlari o'rtasidagi, fanlararo uzviylik va uzluksizlikni ta'minlash, umumkasbiy va ixtisoslik fanlari integratsiyasini ta'minlashdan iboratdir.

Shuning uchun ham ta'limda integratsiya, uzviylik va uzluksizlikni ta'minlash masalasi bugungi kunning dolzarb